

¹⁰⁶ J. van Doem Doorenbos Jz. aan MvE, 30 maart 1843; MvE 1571 (6 april 1843, 1).

¹⁰⁷ Vree, 'Veertig kerken', 51v.

¹⁰⁸ E.J. Potgieter: 'De jongeling vleide zich allengs het vooroordeel te zullen overwinnen, dat een huurpaard aankleeft'; 'Als een visch op het drooge' (1841), in: *Proza, 1837-1845* II, ¹⁰Haarlem 1908, 257-300, m.n. 293. Vgl. Van Rooden, *Religieuze regimes*, 56.

¹⁰⁹ N.E. Dinckgreve aan MvE, 24 okt. 1856; MvE 1629, 41.

¹¹⁰ K.H.B. Haselhoff Roelfzema (08-69; 32).

¹¹¹ J.L. Witkop (08-79; 34); *NedP* 49 (1960), 147; *BLGNP* IV. J.H. Gunning jr. (29-05; 51); *BLGNP* IV.

¹¹² L. Fockens H.F.Tz. (28-88; 50). De brieven van H.F.T. Fockens en die van D. Holwerda Wz., 1 sept. 1856, aan MvE in: MvE 1623, 16.

¹¹³ H. van Allen Jz. (11-91; 44). Vree, 'Veertig kerken', 82-84. *Dagblad Z.H.* 24, 25 juni 1858; beide stukken krant, voorzien van potloodstrepen in margine, werden opgenomen in het dossier van Haulerwijk; MvE 1625, 20. Later werd Van Allen geschorst, o.a. wegens 'drankmisbruik en overmatig roken'; L. de Nes-Makkinga, *Nederlandse Hervormde kerk Haulerwijk-Waske-meer: 150 jaar 1853-2003*, z.p. [2003], 9.

De andere oorzaak was gelegen bij de zittende predikanten, die juist uiterst moeilijk waren te ontslaan. Velen bleven tot in lengte van dagen zitten vanwege hun slechte pensioenvoorziening, die merendeels nog dateerde uit de tijd van de Republiek. Hun oudedagsvoorziening kende vanwege dit laatste niet alleen provinciaal, maar zelfs op regionaal niveau grote verschillen. Zo ontving een predikant in de Groninger Ommelanden na 40 dienstjaren veel minder pensioen dan een collega in de Stad. Het beste af waren degenen die naar de koloniën trokken of naar een randgebied als Limburg. Wie een slecht pensioen voorzag of al op jongere leeftijd zijn werk niet goed aankon, bleef liever op zijn plaats zitten en huurde, liefst op kosten van het Rijk,¹¹⁵ een hulpprediker in. B.H. Habbema te Oenkerk had driemaal zo'n losse arbeider naast zich eer hij na ruim 50 dienstjaren eindelijk per 1 juli 1851 als 77-jarige met emeritaat ging; zijn laatste hulpprediker sprak bij die gelegenheid de afscheidsrede uit, omdat hijzelf daartoe niet meer in staat was.¹¹⁶ Habbema was niet de enige die zo handelde. Van de 1436 dienstdoende hervormde predikanten die men ultimo 1842 telde, hadden er 295 meer dan 30 jaar dit werk gedaan, van wie 106 meer dan 40 en 16 zelfs meer dan 50. Van de 40-plussers in dienstjaren waren er toen achttien werkzaam in Groningen – onder wie ook de langst dienende met 60 jaren –, twintig in Friesland en vier in Drenthe; in alle drie provincies waren de afgescheidenen zeer actief. Gezien de hier geschetste situatie was het dan ook niet verwonderlijk dat één van de eerste voorstellen voor het oplossen van het kandidatenoverschot niet alleen een spoediger aanstelling van een tweede predikant in gemeenten met meer dan 1.500 zielen omvatte, maar ook een verplicht emeritaat voor predikanten met meer dan 50 dienstjaren.¹¹⁷ Omdat een goede pensioenregeling nog lang op zich liet wachten, veranderde er echter in de jaren daarop weinig.¹¹⁸ Dat er vooral op pastoraal gebied desondanks toch het nodige werk werd verzet, was voor een belangrijk deel te danken aan de vele hulppredikers van die jaren: zij vormden het smeermiddel in het haperende kerkelijk bestel.

Lutherse hulppredikers

Zoals reeds vermeld, hadden ook de lutheranen te kampen met een overschot. Per 1 januari 1829 konden de 'gewone' lutheranen beschikken over 10 kandidaten, en de veel kleinere groep herstelde lutheranen, die slechts elf predikantsplaatsen kende, over 4. Het gezamenlijke hoogtepunt werd gedurende het volgende decennium bereikt in 1834, toen men respectievelijk 14 en 3 kandidaten telde. In 1839 waren deze getallen afgenomen tot 11 en 2.¹¹⁹

Evenals de Vaderlandse Kerk kenden ook de Evangelisch Lutherse Kerk en het jongere Hersteld Evangelisch Lutherse Kerk-